

11. Малинецкий Г. Доклад о перспективах РФ // Калашников М. Новая опричнина, или Модернизация по-русски / Максим Калашников и др. – М. : Фолио, 2011. – 448 с.
12. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. / Р. Г. Симоненко. – К. : АН УРСР, 1962. – 440 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1.– Оп.32. – Спр.2867. – Арк. 16–84.
14. Щегельська Ю. Месіанство, сарматизм, прометеїзм... Вплив політичних поглядів польських мислителів на роль, місце та цивілізаційну місію Польщі й поляків у світі, на формування інтегрованого образу країни / Ю. Щегельська // Віче. – 2008. – № 1. – С. 51–53.

Андрій Козицький
(Львів)

Волинські події 1943 р.: невдала спроба «геноцидної інтерпретації»

Трагічні події 1943 р. на Волині є одним із тих історичних сюжетів, котрі незмінно викликають гостру полеміку не лише у середовищі фахових істориків, але й також серед публіцистів та політиків. Оцінки цих подій в українській та польській історіографії найчастіше є діаметрально протилежними. На превеликий жаль багато інтерпретацій Волинських подій 1943 р. ґрунтуються на припущеннях та узагальненнях. Такі, дуже часто радикальні й односторонні оцінки не залишають місця для рефлексії над власною виною та відповідальністю, а також для роздумів над жертвами й травмами іншої сторони конфлікту.

У цьому контексті варто підкреслити, що протягом останнього десятиліття польські оцінки українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни виразно радикалізувалися. Якщо десять років назад лише порівняно незначна частина польських науковців і політиків називали конфлікт 1943 р. на Волині геноцидом польського народу, то сьогодні такі заяви зайняли помітне місце у публічному просторі сусідньої держави. Яскравим прикладом такої зміни суспільного дискурсу став зареєстрований на початку квітня 2013 р. у Сеймі Речі Посполитої проект постанови, котра називає події 1943 р. на Волині «геноцидом», а низку українських політичних та військових структур – «злочинними організаціями». Звертає на себе увагу той факт, що Сейм не так давно вже розглядав це питання, виявивши більшу стриманість. У прийнятій 15 липня 2009 р. «Постанові Сейму Речі Посполитої Польської у справі трагічної долі поляків на Східних Кресах» те, що відбулося на Волині було названо «трагедією» та «етнічним чищенням, що має ознаки геноциду». Таким чином протягом чотирьох років польська оцінка подій 1943 р. на Волині суттєво змінилася.

Прикметно, що законодавчий орган Третьої Речі Посполитої ніколи не приймав актів, котрі б оголошували геноцидом політику Третього

Райху супроти окупованої під час Другої світової війни Польщі. Так само обережно польські парламентарі поводяться й щодо Росії – країни, котра є правонаступницею Радянського Союзу. У прийнятій 14 липня 2009 р. ухвалі Сейму Речі Посполитої з нагоди вшанування пам'яті більш ніж 110 тис. поляків розстріляних більшовиками у рамках Польської операції НКВС 1937–1938 рр. визначення «геноцид» взагалі було відсутнє. У наступній ухвалі від 31 серпня 2012 р. масове винищення поляків на території СРСР уже названо «геноцидом», але не висловлено жодного осуду винуватців цього злочину.

На позначення подій 1943 р. на Волині чимало поляків послідовно вживають визначень «волинська різанина», «екстермінація», «геноцид». Польський професор міжнародного права Ришард Шавловський, котрий є одним із головних прихильників «геноцидної інтерпретації» волинських подій, наполягає на тому, що геноцид, котрий буцімто вчинили українці супроти поляків, розташований на шкалі випадків світової жорстокості навіть вище від Голокосту, котрий організували німецькі нацисти. Ришард Шавловський запропонував запровадити нову спеціальну назву *genocidium atrox* (латин. «геноцид жахливий»), котрий мав би окремо позначати випадок масової екстермінації поляків на Волині. На думку вченого, особливістю вчинених українцями супроти поляків злочинів було те, що їх здійснювали із безпрецедентним садизмом, свідомо чинячи так, аби жертви терпіли перед смертю якомога страшніші муки [9, 26–27].

Найвідомішими прихильниками тези про те, що 1943 р. на Волині відбувся організований українцями геноцид поляків є зараз о. Тадеуш Ісакович-Залеський, Єва Семашко, Владислав Філяр, Леон Попек, Гжегож Мотика та ін. Усі згадані особи наполегливо популяризують свій погляд.

Утім, варто підкреслити, що серед польських істориків та публіцистів є й такі, що не так радикально оцінюють події на Волині, вважаючи, що їх не можна кваліфікувати як зумисний та організований геноцид. Зокрема, на таких позиціях стояв один із найкращих знавців українсько-польських відносин періоду першої половини ХХ ст. Ришард Тожецький. Зараз такі оцінки підтримують Збігнев Ковалевський, Анджей Сова, Адам Кшемінський, Константи Геберт, політики Мирон Сич й Павел Коваль та ін. [2, 396].

Натомість у публічному просторі України періодично лунають заяви, автори котрих вважають, що 1943 р. на Волині відбувся геноцид поляків. Найвідомішим прихильником такої оцінки є політик із Партії регіонів Вадим Колесніченко. Навесні 2010 р. він був причетний до експонування в Україні створеної у Польщі контroversійної виставки «Волинська різня: польські та єврейські жертви ОУН–УПА». У виданій 2009 р. у Польщі книзі-інтерв'ю «Нова Україна. Нові інтерпретації» події 1943 р. на Волині назвав геноцидом український історик Ярослав Грицак [6, 104]. Щоправда, у своїх останніх публікаціях, що призначені для українського читача, Ярослав Грицак почав більш обтічно характеризувати волинські події, й визначення «геноцид» уже не використовував.

«Геноцидна» інтерпретація подій 1943 р. на Волині ґрунтується на такій схемі. Головними винуватцями масового винищення поляків були українські націоналісти, котрі буцімто умисно збурили мирні відносини, які панували між поляками й українцями в міжвоєнний період. Міжвоєнна політика Польської держави щодо українців не має жодного стосунку до того, що сталося на Волині у роки війни. Так само до подій на Волині не мають ніякого відношення напади на українців, котрі чинили поляки на Холмщині протягом 1942 р. Частина польських дослідників заявляє, що ОУН та УПА наприкінці 1942 р. нібито розробили детальний план винищення мирного польського населення на Волині та Галичині. Реалізація цього плану почалася навесні 1943 р. на Волині. Напади, що вчиняла УПА, були неспровокованими, головна мета українських націоналістів – убити якомога більше поляків. На думку прихильників «геноцидної інтерпретації» поляки на Волині лишень захищалися й навіть тоді, коли чинили злочини проти мирного українського населення, то робили це в рамках «акцій відплати». Намагаючись виправдати польське підпілля за напади на українців, одна із найвідоміших польських дослідниць подій 1943 р. на Волині Єва Семашко запропонувала вживати визначення «превентивна акція відплати», вочевидь не відчуваючи того, що таке формулювання є класичним оксюмороном [8].

Однією із фундаментальних підвалин «геноцидної інтерпретації» є твердження про несиметричність застосування насилля під час конфлікту на Волині. Польські дослідники, котрі обстоюють свою версію подій, твердять, що українці були ініціаторами конфлікту, масштаб учиненого ними насилля є непорівнювально більшим за ті «акції відплати» що їх здійснила польська сторона, й зрештою неспівмірною є кількість жертв обох сторін.

Крім цього, польські прихильники «геноцидної інтерпретації» заявляють, що існує якісна різниця у мотивах учинення нападів та убивств, котрі здійснили на Волині українці та поляки. Під час презентацій у Львові 29 травня 2013 р. українського перекладу своєї книги «Від Волинської різанини до операції “Вісла”» професор Гжегож Мотика висловив припущення, що єдиним мотивом для нападів на поляків в українців було бажання їх знищити, себто присутній «класичний» геноцидний мотив. Окрім того, вчинені поляками масові вбивства цивільного українського населення, котрих польський професор не заперечує, історик пояснив тим, що після українських нападів у поляків з’явилося вмотивоване бажання помсти, й тому польські вбивства не можуть бути розцінені як геноцид, а щонайбільше як військові злочини.

Звертає на себе увагу той факт, що ніхто із польських дослідників подій 1943 р. на Волині не спробував застосувати у їх оцінці напрацювання зі сфери методології та теорії вивчення геноциду. Хоча, протягом другої половини ХХ ст. з’явилася велика кількість наукових робіт, автори котрих детально вивчали «технологію геноциду», зокрема його передумови, особливості реалізації на різних етапах, наслідки тощо. Окремою темою, котрій присвячено велику наукову літературу, є

роль держави та різноманітних соціальних структур у вчиненні злочинів геноциду [4, 24–32].

Крім суто юридично-правової оцінки геноциду, існує ще й низка інших обставин, котрі впливають на кваліфікацію цього злочину та його інтерпретацію. До таких обставин-ознак належать: беззахисність жертв, суттєва перевага однієї зі сторін конфлікту в силі, організованості, можливостях координувати свої дії та забезпечувати їх «інформаційний супровід», а згодом приховати сліди вчинення злочину. Такої всебічної переваги у силах неможливо досягнути без використання державного апарату. Усі випадки юридично визнаного на міжнародному рівні геноциду здійснили винятково представники державної влади. Головні дослідники теорії геноциду (Пітер Н. Дрост, Франц Фанон, Робер Жулен, Ірвінг Луїс Горовіц, Гелен Фейн, Тоні Барта, Ісидор Велліман, Майкл Домбковський, Генрі Гуттенбах та ін.) дотримувалися думки, що геноцид може організувати і провести тільки держава. Перша книга, із котрої почалося теоретичне вивчення явища геноциду, мала символічну назву «Злочин держави» (The Crime of State). Її автор голландський професор права Пітер Н. Дрост твердив, що геноцид є винятково державним злочином [5].

Українці в умовах німецької окупації звісно ж своєї держави не мали. Крім цього, на Волині в 1943 р. вони не могли похвалитися й надто великими військовими й організаційними можливостями. Українські структури, котрі польська сторона звинувачує у організації геноциду, перебували у підпіллі. У першій половині 1943 р. УПА налічувала на Волині 6–8 тис. осіб [2, 379]. Крім українських партизанів, на Волині діяли радянські та польські сили, а найбільшою мілітарною силою на Волині у 1943 р. була німецька окупаційна адміністрація. Зайвим було б говорити, що у таких умовах немає підстав говорити про українську монополію на застосування насилля, яке є однією із головних передумов організації геноциду.

З іншого боку, польська сторона на Волині не була цілком беззахисною. Там існували структури озброєного польського підпілля, а також розгалужена мережа польських сил самооборони, дозвіл на формування яких дала німецька окупаційна влада [7, 152–153, 155–156]. Німецька сторона навіть передала польським силам самооборони певну кількість зброї. У багатьох випадках неприхованими союзниками польського населення на Волині виступали радянські партизани, базами постачання та квартирування для котрих ставали польські села [1, 153–154]. Таким у жоден спосіб не можна ствердити, що поляки на Волині апріорно перебували у ситуації беззахисних жертв.

Дослідження геноциду з соціологічної точки зору базуються на постулаті, що періоду фізичного винищення представників певної людської групи мусить передувати тривалий термін своєрідних «підготовчих дій»: ідеологічної обробки потенційних виконавців масового винищення, формування «образу ворога» та поступової віктимізації майбутніх жертв. «Ідеологічне накачування» має важливе значення також й у сам момент учинення злочину геноциду, оскільки

тоді воно відіграє роль своєрідної моральної анестезії для катів, котрі масово мордують невинне населення. Тоталітарні й авторитарні режими, які вчиняли злочини геноциду протягом ХХ ст., незмінно дотримувалися саме такої схеми дій. Ідеологічна підготовка винищення вірмен, євреїв, циган тривала багато років [4, 46–58, 213–238, 327–332, 514–520].

У випадку подій на Волині немає навіть натяку на таке тривале й свідоме формування українською стороною «образу ворога», спроб дегуманізувати волинських поляків. Той факт, що до нападів на поляків було залучено багато людей, котрі не цікавилися політикою й навряд чи були об'єктом ідеологічної обробки, свідчить проти «геноцидної інтерпретації».

Важливим моментом, який свідчить проти “геноцидної інтерпретації” подій на Волині, також є відсутність спроб української сторони затаювати учинені на поляків напади. Усі головні винуватці геноциду в ХХ ст. (молодотурецький уряд Османської імперії, більшовики, нацисти, червоні кхмери та ін.) прикладали значні зусилля для того, аби утримати вчинені ними злочини в таємниці. У тих випадках, коли репресивні дії не намагаються затаїти, це свідчить про їх інструменталізацію. Такі напади мають продемонструвати рішучість однієї зі сторін конфлікту застосовувати силу й залякати противника. Трапляються випадки, коли одна зі сторін конфлікту навмисно поширює інформацію про вчинені нею жорстокі репресивні дії, так щоб змусити свого противника відмовитися від конфронтації. В умовах геноцидних дій такої потреби немає, бо приречена на винищення сторона й так не чинить ефективного опору, тому винуватці геноциду завжди заперечують факт його вчинення.

Потрібно брати до уваги ще один важливий аспект. Боротьба українців проти польської присутності на Волині мала яскраві риси антиколоніального виступу. У минулому можна відшукати багато випадків аналогічних дій, які часто мали не менш кривавий характер. До масового винищення європейців вдалися китайці під час повстання боксерів (1899–1901). Із нападів на цивільних білих колоністів починалися антинімецьке повстання 1904–1907 рр. народу гереро в Південно-Західній Африці (Намібії), повстання Ієн-Байського гарнізону у Північному В'єтнамі (1930 р.), антибританське повстання у Бірмі (1941 р.), повстання мау-мау в Кенії 1952–1960 рр., національно-визвольна війна в Алжирі 1954–1962 рр. та ін. Хоча в усіх цих випадках першими жертвами нападів була цивільна людність, котру вбили за національною чи навіть расовою ознакою, нікому в голову не спало звинувачувати в організації «геноциду» представників поневоленних народів. Вихідним моментом такої оцінки слугує той факт, що під час антиколоніальної боротьби поневолені ведуть боротьбу проти зовнішніх агресивних впливів, котрі здійснює не тільки апарат насилля метрополії чи загарбника, але й цивільні переселенці. Переселене із метрополії цивільне населення, що стає жертвою національно-визвольного руху, виконує роль носія імперської політики, а отже й стає заручником політики свого уряду. Методологічну оцінку такого погляду

на співвідношення геноциду та національно-визвольної боротьби ще 1960-х рр. сформулював соціальний філософ та психолог із Мартініки Франц Фанон [4, 24–25].

Більшість українських істориків не підтримує ідеї визнати події 1943 р. на Волині актом геноциду. Українські дослідники, що вивчають волинські події, виходять із того, що ОУН та УПА не мали наміру знищити усю польську людину на Волині, а лише хотіли змусити її залишити українські землі. Жертви серед польського населення Волині були наслідком реалізації цієї ідеї в умовах взаємної боротьби. Із сучасного погляду дії української сторони можна розцінити як «етнічне чищення». Ще в 2003 р. таку кваліфікацію події на Волині запропонував історик зі Львова Андрій Заярнюк [3, 261–286].

Юридична оцінка «етнічних чищень» залишається неоднозначною. 18 грудня 1992 р. ООН прийняла резолюцію, у котрій «етнічні чищення» були названі «формою геноциду». Утім, надалі ООН вже не об'єднувала ці два поняття, а головний судовий орган ООН, яким є Міжнародний суд у Гаазі, у своєму рішенні від 26 лютого 2007 р. у справі Боснія та Герцеговина проти Сербії та Чорногорії став на позицію, згідно із котрою «етнічне чищення» не є рівнозначне актові геноциду. Міжнародний суд підтвердив рішення міжнародного трибуналу до справ колишньої Югославії про кваліфікацію масового винищення сербами мусульман у м. Сребреніца як вияву геноциду, але зняв із Сербії та Чорногорії звинувачення у організації геноциду на території Боснії та Герцеговини під час Балканської війни 1992–1995 рр., зокрема й у формі «етнічних чищень».

А правники та політики притримуються думки, що «етнічне чищення» навіть із найгіршими наслідками не можна трактувати як вияв геноциду. Вигнання населення із певної території, навіть якщо воно супроводжується непропорційними до опору цього населення насиллям, само із себе не є виявом геноциду. Після того, як люди залишають спірну територію, сторона котра вчинила таке вигнання, втрачає до них інтерес й не намагається шкодити їм у подальшому. Лишень наприкінці ХХ ст. за таким сценарієм відбулося вигнання вірмен із Азербайджану (1988–1990 рр.; 350 тис. осіб), азербайджанців із Вірменії (1987–1990 рр.; понад 80 тис. осіб) та Лачинського коридору (1992 р.; 63 тис. осіб), грузинів із Абхазії (1993 р.; 250 тис. осіб) та Південної Осетії (1992 р.; 16 тис. осіб) та ін. Жоден із цих випадків не був визнаний на міжнародному рівні випадком геноциду.

Польський прокурор Пйотр Зайонц, котрий провадив розслідування подій 1943 р. на Волині в рамках справи ініційованої Люблінським відділом Інститутом національної пам'яті, дійшов висновку, що «на Волині винищення польської людини не мало значення самоцілі, а було засобом для здобуття етнічно однорідної території, що, на думку українських націоналістів, було необхідною умовою створення незалежної України» [10, 44]. Однак, незважаючи на такий висновок, прокурор наполіг на тому, що на Волині 1943 р. відбувся «геноцид». Посилаючись

на практику Міжнародного трибуналу до справ колишньої Югославії, польський прокурор виступив із твердженням, що дії українців на Волині 1943 р. можна порівняти із діями сербів проти боснійських мусульман чи хорватів під час війни на Балканах 1992–1995 рр. Зважаючи на рішення Міжнародного суду в Гаазі від 26 лютого 2007 р. міркування представника польського Інституту національної пам'яті не видаються переконливими.

Польський дослідник Гжегож Мотика висловив ідею, що юридичний досвід Міжнародного трибуналу до справ колишньої Югославії більш придатний до оцінки українських нападів на поляків в Галичині: «Приклад геноциду в Сребрениці потрібно співставити із злочинами в Підкамені, Держові, Балигороді чи Ігровиці» [7, 456]. Таким чином, польський історик пропонує розділити події 1943–1944 рр. у Галичині на низку «епізодів» й вибрати серед них ті, котрі найбільше пасуватимуть до «геноцидної інтерпретації». Обравши такий шлях, польська сторона мусила б погодитися, що наступним кроком повинно стати визнання актами геноциду тих випадків масового винищення українців, які трапилися у Павлокомі, Сагрині, Березці, Пискоровичах та інших українських селах, де місцевих українців повбивали поляками. Зрозуміло, що ідея професора Г. Мотики є винятково безперспективною. Два сусідні народи, котрі змагатимуться у спробах назбирати якомога більше взаємних «випадків геноциду», навряд чи зможуть налагодити тривкі добросусідські відносини.

Список використаних джерел та літератури

1. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. / В. В'ятрович. – [вид. 2-ге доп.]. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 368 с.
2. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби. Етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Х. : «Акта», 2011. – 472 с.
3. Заярнюк А. Виконавці етнічної чистки поляків на Волині як інтелектуальна проблема / А. Заярнюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 10. Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння і його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – Львів : Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 261–286.
4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) / А. Козицький. – Львів : «Літопис», 2012. – 608 с.
5. Drost P. The Crime of State. The Crime of State. Vol. 1. Humanicide. International Governmental Crime against Individual Human Rights; Vol. 2. Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law / P. Drost. – Leyden : 1958–1959. – 358 p.; 225 p.
6. Hrycak J. Nowa Ukraina. Nowe interpretacje / I. Hrycak. – Wrocław, 2009. – 288 s.
7. Motyka G. Od rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / G. Motyka. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011. – 522 s.
8. Siemaszko E. Wołyń i Sahryń. Nie można zrównywać zbrodni ludobójstwa z uprzedzaniem ataków i odwetem za zabójstwa, terror i poniżenie / E. Siemaszko // Rzeczpospolita. Warszawa. – 2011. – 15 listopada.
9. Szawłowski R. Trzy tematy z dziedziny «Genocydrologii» / R. Szawłowski // Zbrodnie przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / Pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 23–34.
10. Zając P. Prześladowania ludności narodowości polskiej naterenie Wołynia w latach 1939–1945 – ocena karnoprawna zdarzeń w oparciu o ustalenia śledztwa OKŚZPNP w Lublinie / P. Zając // Zbrodnie

przeszłości. Opracowania i materiały prokuratorów IPN. T. 2. Ludobójstwo / pod red. R. Ignatiewa, A. Kury. – Warszawa, 2008. – S. 34–49.

Володимир В'ятрович
(Київ)

11.07.1943: трагедія і спекуляції

Наближення сімдесятих роковин трагедії польсько-українського конфлікту на Волині інтенсифікує не стільки історичні, як політичні дискусії довкола теми. Гарячою темою дискусії в медіа став законопроект однієї з польських політичних партій, яким пропонувалося визнати ОУН та УПА злочинними формаціями, винними в організації геноциду поляків [37]. У тіні цієї дискусії опинилася ще одна законодавча ініціатива, безпосередньо пов'язана з історією польсько-українського конфлікту. Мова йде про проект ухвали сенату про встановлення 11 липня Днем пам'яті і мучеництва кресов'ян [36]. Тобто про вшанування жертв конфлікту лише з одного боку. Така пропозиція не нова для польського парламенту – ще в червні 2011 р. аналогічну ідею озвучив депутат сейму Францішек Єжи Стефанюк [40]. В обґрунтуванні вказано, що саме 11 липня 1943 р. відбулася масова антипольська акція, яка охопила близько сотні населених пунктів.

Проте наскільки історично коректною є ця теза, спробую розібратися у своїй статті. Тому вона присвячена дуже конкретному питанню: що саме сталося 11 липня 1943 р.? Відповідь важлива не тільки для з'ясування деталей перебігу протистояння між українцями та поляками, але й для загальної його оцінки. Адже концептуальні висновки багатьох істориків про те, що антипольська акція УПА мала скоординований характер і ставила за мету знищення всього польського населення, базуються саме на тезі, що в ніч із 11 на 12 липня відбулася масштабна операція, яка водночас охопила десятки, а то й понад сотню населених пунктів. Причому розмах операції в історіографії постійно зростає: у книзі Гжегожа Мотики «Українська партизанка» йдеться про 96 населених пунктів [33, 328]; у вступному слові до збірника документів, виданого Інститутом національної пам'яті Польщі та Службою безпеки України у 2005 році, – про 99 [11, 54]; у роботі Владислава Філяра – 150 [38, 37–38], про понад півтори сотні у монографії Ігоря Ільюшина [5, 261]; врешті, в американського історика Тімоті Снайдера наведено найбільшу наразі кількість – 167 [24, 207]. Саме ці цифри та висновки істориків стали підставою для юридичних обґрунтувань про антипольські акції як геноцид, а отже й підставою для підготовки відповідних політичних рішень сейму та сенату.

Верифікація тих чи інших фактів історії завжди починається з верифікації джерел. Тому слід з'ясувати, на які джерела опираються висновки про масштабну операцію 11 липня 1943 р. Проаналізувавши польську історіографію, неважко